

शिक्षणाचा हक्क कायदा 2009 : वास्तव आणि अपेक्षा

संशोधन मार्गदर्शक:

प्रा.डॉ.आर.बी.लक्षटे

सहयोगी प्राध्यापक व संशोधक मार्गदर्शक
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
देगलूर महाविद्यालय,देगलूर जि.नांदेड

संशोधक विद्यार्थी

शिवाजी कगळे

एम.ए.,बी.एड.,सेट

1. प्रस्तावना (Introduction) :

शिक्षण ही संकल्पना व्यक्तीविकासाचा अविभाज्य घटक आहे.अन्न ,वस्त्र निवारा या सोबतच शिक्षण ही सुद्धा आजच्या काळात महत्वाची गरज आहे.याचे महत्वाचे कारण म्हणजे व्यक्तीविकासामध्ये असणारे शिक्षणाचे महत्वाचे स्थान.लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये शिक्षण हा समाजाचा आत्मा आहे.कारण लोकशाहीच्या मूल्याची रुजवणूक शिक्षणाच्या माध्यमातूनच परिणामकारकरीतीने होत असते.प्राचीन विचारवंत प्लेटो यांनीही आदर्श राजा व राज्य यांच्या निर्मितीसाठी शिक्षणाची उपयुक्तता आपल्या 'रिपब्लिकन' या ग्रंथातून स्पष्ट केली आहे.एवढेच नाही तर शिक्षणाचे प्राथमिक व उच्च शिक्षण असे वर्गीकरण करून शिक्षण ही आयुष्यभर चालणारी प्रक्रिया असल्याने राज्याने शिक्षणाकडे लक्ष पुरवण्याची मागणी केली आहे.

डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या मते "लोकशाही निष्ठ शिक्षण म्हणजे लोकांना केवळ साक्षर करणे नव्हे,तर मनाचे औदार्य,प्राण्यांविषयी आदर,एकसंघ राहण्याचे कौशल्य व मानवी हृदयाचे सौंदर्य होय."महात्मा गांधीजींच्यामते, "बालकांच्या शरीर,मन आणि बुद्धीचा विकास म्हणजे शिक्षण होय."स्वामी विवेकानंदाच्या मते, "बालकांतील सुप्त शक्ती,गुणांचे प्रकटीकरण म्हणजे

शिक्षण."वरील व्याख्या शिक्षणाचे लोकशाही शासनव्यवस्थेत तसेच व्यक्तीविकासामध्ये किती महत्वाचे स्थान आहे ते विशद करतात.प्रस्तुत शोध लेखातून शिक्षण हक्क कायदा 2009च्या अंमलबजावणीतून शिक्षणाचे साध्य झालेले उद्दिष्ट्ये व आव्हाने यांचा शोध घेतला आहे.

2. शोध लेखाची उद्दिष्ट्ये :(Objectives of Research Paper)

- I. शिक्षण हक्क कायदा 2009 नुसार शाळामधीलप्राथमिक शिक्षणात झालेल्या सुधारणा व बदल यांचा शोध घेणे.
- II. शिक्षण हक्क कायदा 2009 नुसार उद्दिष्ट्ये पूर्ण न झालेल्या बाबींचा शोध घेणे.

3. शोध लेखाची गृहीतके :(Hypothesis of Research Paper)

- I. शिक्षण हक्क कायदानुसार प्राथमिक शिक्षणास हक्क / अधिकाराचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.
- II. या कायदानुसार प्राथमिक शाळांमध्ये शिक्षण विषयक सर्व सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

4. शोध लेखाची संशोधन पद्धती : (Methodology of Research Paper)

या शोध लेखात आवश्यकतेनुसार ग्रंथालय,संदर्भ साहित्य,अनुभवाच्या आधारे विश्लेषण या तंत्र व

अध्यापन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

5. शोध लेखाचे महत्व : (Importance of Research Paper)

I. प्रस्तुतशोध निबंधाच्या माध्यमातून शिक्षण हक्क कायदानुसार प्राथमिक शाळांमध्ये उपलब्ध झालेल्या सोयी-सुविधाबद्दल सध्यस्थितीजाणून घेण्यास मदत झाली.

II. या शोध निबंधातून प्राथमिक शिक्षणातील आणखी आव्हाने व समस्या कोणत्या त्या समजून येतात.

6. शिक्षण हक्क कायदा : वास्तव

I. स्वातंत्र्यपूर्वकाळ व शिक्षण: (Pre-Independence Period and Education)

ब्रिटीश राजवटीमध्ये भारतात खऱ्या अर्थाने औपचारिक शिक्षणाची सुरुवात झाली. युरोपमध्ये औद्योगिक क्रांतीमुळे निर्माण झालेले नवनवीन व्यवसाय, बाजारपेठा व त्यासाठी आवश्यक असणारे कुशल व प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्माण करण्याच्या गरजेतून ब्रिटिशांनी भारतात शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यास सुरुवात केली. तसेच अमेरिकन व फ्रेंच राज्यक्रांतीने जगाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मूल्यांना अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.

जरी ब्रिटीश शासनाने शिक्षणाची सुरुवात व्यावसायिक हेतूने केली असली तरी यामधून शिकलेल्या भारतीय तरुणांनी परदेशी शिक्षण घेऊन भारतीय शिक्षण व्यवस्था व जागतिक शिक्षणाची स्थिती यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला. स्वदेशातील शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी पुढाकार घेतला. परिणामी स्वतंत्र बाण्याचे समाजसुधारक, तत्वज्ञ, क्रांतिकारक व शिक्षणतज्ञ यांची फळीच निर्माण झाली. जे स्वातंत्र्यलढ्याबरोबरच समाज व शिक्षण सुधारणेसाठी आग्रही होते. त्यामध्ये महात्मा फुले, गोपाळ

गणेश आगरकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उल्लेख प्रामुख्याने करता येईल. समाजाच्या उद्वेगाने

साधन म्हणून शासनाने गुणवत्तापूर्ण व मोफत शिक्षणासाठी प्रयत्न करावेत असा आग्रह या समाजसुधारकांनी धरला. दि. 21 सप्टेंबर 1917 रोजी राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात 'मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा' केला. जो आजच्या शिक्षण हक्क कायद्यामागील मूळस्रोत म्हणता येईल.

II. स्वातंत्र्योत्तर काळ व शिक्षण : (Pre-Independence Period and Education)

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटना निर्मितीसाठी स्थापन केलेल्या संविधान सभेने संविधानात व्यक्तिविकास व स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी कलम 14 ते 35 मध्ये मार्गदर्शक तत्वे समाविष्ट केली. यासोबतच कल्याणकारी राज्यानिर्मितीसाठी व देशाची आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेऊन भविष्यात त्यांची अंमलबजावणी करावी असे सूचित केले. त्यापैकी कलम 45 मध्ये शासनाने देशातील 6 ते 14 या वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था करावी असे सूचित केले. सन 2002 मध्ये 86 वी घटनादुरुस्ती करून देशातील सर्व मुलांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार असून त्याचा मुलभूत अधिकारात समावेश करण्यात आला. त्यासाठी कलम 21(अ) हा भाग समाविष्ट करण्यात आला. याशिवाय राष्ट्रीय शिक्षण आयोग (कोठारी आयोग 1962 - 64), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1948, 1968, 1986 तसेच राष्ट्रीय शिक्षण आराखडा 2005 मधील अनेक मौलिक सूचना व शिफारशी ह्या शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणेसाठी महत्वपूर्ण व दिशादर्शक ठरल्या आहेत.

दि. 04 ऑगस्ट 2009 रोजी भारतीय संसदेने देशातील 6 ते 14 वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणारा अधिनियम "Right of Children to

Free and Compulsory Education Act 2009 "संमत केला, ज्याच्या अंमलबजावणीस जम्मू काश्मीर वगळता संपूर्ण देशात दि.01 एप्रिल 2010 पासून सुरुवात झाली. यामुळे आपल्या देशाचा समावेश जगातील निवडक अशा 135 देशांमध्ये झाला ज्या देशात शिक्षणाच्या अधिकारास मुलभूत अधिकारात स्थान देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र शासनाने दि.11 ऑक्टोबर 2011 रोजी काढलेल्या अधिनियमाने राज्यातही अंमलबजावणीस सुरुवात झाली. या अधिनियमानुसार राज्यातील शाळांतील विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक व गुणवत्ता विकास करण्यासाठी शाळांमध्ये शिक्षणविषयक पायाभूत सोयी सुविधा निर्माण करणे, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणास अनुरूप अभ्यासक्रमाचे विकसन करणे ही उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली.

शिक्षण हक्क कायदानुसार देश व आपल्या राज्यातील शैक्षणिक व्यवस्थेत अनेक रचनात्मक बदल घडून आले असून 6 ते 14 वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच ते गुणवत्तापूर्ण असले पाहिजे यासाठी शासन स्तरावरून प्रयत्न करण्यात येत आहेत ही अतिशय आश्वासक बाब आहे. शिक्षण हक्क कायदानुसार झालेल्या उपलब्धीचा, वास्तविक स्थितीचा उल्लेख खालीलप्रमाणे करता येईल.

III. निशुल्क शिक्षण : (Free Education)

शिक्षण हक्क कायदानुसार बालकांना त्याच्या जवळच्या शाळेत निःशुल्क प्रवेश घेण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. याशिवाय त्याच्या पालकांकडून कोणत्याही प्रकारचे शुल्क घेता येणार नसल्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, गरीब पालकांना याबाबीचा दिलासा मिळाला आहे. तसेच केवळ फीस देता येत नाही म्हणून प्रवेश मिळत नव्हता ही अडचण प्रामुख्याने दूर झालेली आहे. अनेक शाळेत वेगवेगळ्या नावाखाली रकम वसूल केली जात होती. या बाबीवर आता आळा बसला आहे.

IV. आर्थिक दुर्बलांसाठी 25 % राखीव प्रवेश (25% Reserved Admissions For Deprived)

समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या पालकांच्या पाल्यांसाठी शासनमान्य खाजगी, नामांकित शिक्षण संस्था, इंग्रजी शाळा, स्वयंअर्थसहाय्यीत शाळेत एकूण प्रवेश क्षमतेच्या 25% प्रवेश या अधिनियमानुसार राखीव ठेवण्यात आले आहेत. त्यामुळे शहरी भागातील नामांकित शाळेत गरीब, दुर्बल विद्यार्थ्यांना प्रवेश देणे बंधनकारक असल्याने त्याचा फायदा या वर्गांना होत असल्याने या शिक्षण हक्क कायद्याचे हे फलित निश्चितच आहे.

V. भौतिक सुविधांची उपलब्धता : (Availability of Physical Facilities)

या कायदानुसार पूर्वी असलेल्या विविध योजनांचे शासकीय स्तरावर सुसूत्रीकरण करण्यात आले असून राज्यातील प्राथमिक शाळेसाठी शासनस्तरावरून विविध भौतिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. याशिवाय मुलांना मोफत गणवेश, अध्ययन साहित्य, पाठ्यपुस्तकांचा मोफत पुरवठा, शालेय शौचालय, क्रीडासाहित्य, प्रभावी अध्ययन - अध्यापनासाठी विविध विषयातील क्षमता विकसनासाठी गणित, मराठी व इंग्रजी भाषेचे साहित्य संच पेट्या प्रत्येक शाळांना उपलब्ध करून दिल्या आहेत. विज्ञान विषयासाठी अद्यावत प्रयोग शाळांची निर्मिती करण्यात येत आहे.

VI. शाळा विकासात पालकांचे सहकार्य: (Co-operation of Parents in School Development)

गावातील पालकांचा जेवढा सक्रीय सहभाग तेवढी या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यास मदत होणार आहे. या बाबीचा विचार करून शाळेत शाळा व्यवस्थापन

समिती, शिक्षक पालक संघ, माता पालक संघ, पोषण आहार समिती, बांधकाम समिती व परिवहन समितीची स्थापना करण्यात आली आहे. याशिवाय शाळेतील विविध उपक्रमात पालकांचा सहभाग घेण्यात येत आहे. शाळा विकास आराखडा तयार करून तो प्रशासकीय मान्यतेसाठी पाठवण्याची जबाबदारीही शाळा व्यवस्थापन समितीकडे सोपवण्यात आली असल्याने शाळेच्या गरजांचे प्रतिबिंब या आराखड्यात उमटण्यास मदत झाली आहे.

VII. स्थलांतरित व शाळाबाह्य मुलांच्या शिक्षणाची सोय : (Facilities for Migrated Students)

महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यात विशेषतः मराठवाड्यातील जिल्ह्यांमध्ये अनेक गावातून पालक रोजगाराच्या संधीच्या शोधात ऊस कारखाने, विटभट्ट्या येथे काम करण्यासाठी तसेच परराज्यात किमान 6 महिन्यांच्या कालावधीसाठी स्थलांतरित होतात. त्यामुळे त्यांच्या पाल्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न दरवर्षी निर्माण होतो. हे लक्षात घेऊन पालक स्थलांतरित झाले तरीही त्यांच्या पाल्यांचे राहणे व शिक्षण यासाठी हंगामी वसतीगृहाची सुरुवात करण्यात आली आहे. तसेच स्थलांतरित परिसरातील शाळेत

त्यांच्या पाल्यांना तात्पुरत्या स्वरूपात प्रवेश देऊन हा प्रश्न सोडवण्यात येत आहे. तसेच दरवर्षी शाळाबाह्य मुलांचे सर्वेक्षण करून त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यात येत आहे. ही आश्वासक बाब आहे.

VIII. शिक्षक पात्रता व प्रशिक्षणास प्राधान्य : (Teachers Eligibility and Training)

शिक्षण हक्क अधिनियमानुसार प्राथमिक शाळेत शिक्षकांच्यासाठी नियुक्त करण्यात येणाऱ्या शिक्षकांसाठी पात्रतेचे निकष निश्चित करण्यात आले आहेत. त्यामुळे प्रत्येक शाळेत प्रशिक्षित शिक्षक उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने त्याचा उपयोग होत आहे. एवढेच नसून सेवारत शिक्षकांच्या अध्यापन कौशल्य विकासासाठी अविरत शिक्षक प्रशिक्षणाचे सतत आयोजन करून शिक्षणातील अद्यावत बाबीचे प्रशिक्षण

देऊन शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास होण्यासाठी या बाबीचा निश्चितच उपयोग होणार आहे.

IX. शाळा मान्यतेसाठीचे निकष : (Factors for School Permission)

शिक्षण हक्क कायदानुसार इमारत, विद्युत सुविधा, मैदान, प्रयोगशाळा, अपंगासाठी सुलभ बैठक व्यवस्था, संगणक कक्ष, संरक्षक भिंत इत्यादी बाबी शाळेत उपलब्ध असणे बंधनकारक करण्यात आले आहे. अस्तित्वात असलेल्या शाळांमध्ये आवश्यक निकषांची पूर्तता करण्यासाठी पाठपुरावा केला जात आहे. तसेच नवीन शाळांच्या मान्यतेसाठी या बाबीचे काटेकोरपणे पालन केले जात आहे. परिणामी याचा सकारात्मक परिणाम शाळेच्या गुणवत्तेवर निश्चितपणे होणार आहे.

X. विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण : (Student-Teacher Ratio)

शिक्षण हक्क कायदानुसार प्राथमिक शाळेत किती विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षक असावा याबाबत निश्चित नियमावली तयार करण्यात आली आहे. त्यामुळे याबाबीतील अनिश्चितता कमी होऊन एकवाक्यता आलेली आहे. साधारणपणे वर्ग 1 ते 5 साठी दर 30 विद्यार्थ्यांमागे 1 शिक्षक तर इयत्ता 6 ते 8 साठी दर 35 विद्यार्थ्यांमागे 1 विषय शिक्षक असे विद्यार्थी व शिक्षक प्रमाण निश्चित करण्यात आले आहे. याशिवाय कला, कार्यानुभव व शारीरिक शिक्षणासाठी प्रत्येकी एक अतिथी निदेशकांच्या नियुक्त्या करण्याचे निश्चित केले असल्याने सर्व विषयानुसार शिक्षक उपलब्ध झाले आहेत.

XI. बाल हक्काचे संरक्षण : (Protection of Childs Rights)

बालसंरक्षण हक्क आयोग अधिनियम 2005 नुसार राष्ट्रीय व राज्य बालहक्क आयोग स्थापन करण्यात आला आहे. त्यानुसार बालहक्क आयोग अधिनियमातील

तरतुदीचे पालन केले जात आहे की नाही हे पाहण्याची तरतूद कलम 31 मध्ये करण्यात आली आहे. त्यातील उपाययोजनाची अंमलबजावणी, तपासणी करून आढावा घेतला जावा अशी तरतूद करण्यात आली असल्याने बालकांच्या हक्काचे संरक्षण करण्याचा उद्देश साध्य होण्यास मदत होत आहे.

XII. विविध स्तरानुसार जबाबदारी निश्चित : (Responsibilities at Verious Level)

शिक्षण हक्क कायदानुसार पालक, शाळा, पर्यवेक्षीय यंत्रणा, स्थानिक प्राधिकरणे, शाळा व्यवस्थापन समिती, अंमलबजावणी यंत्रणा, राज्य व केंद्र सरकारे यांच्या भूमिकेनुसार जबाबदाऱ्या निश्चित करण्यात आल्यामुळे प्रत्येक यंत्रणेला नेमके काय करायचे आहे याबाबत सुस्पष्ट मार्गदर्शक तत्वे, सूचना देण्यात आल्याने कार्यात अचूकता येण्यास मदत झाली आहे. त्यामुळे प्रभावी अंमलबजावणी शक्य होणार आहे. या सर्व बाबी बालकांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी उपयुक्त आहेत.

अश्या रीतीने शिक्षण हक्क कायदा 2009 नुसार देश व राज्यातील 6 ते 14 वयोगटातील बालकांच्या मुलभूत प्राथमिक शिक्षणाबाबत आश्वासक परिस्थिती निर्माण झाली आहे. असे असले तरीही अजूनही बराच पल्ला गाठणे बाकी आहे. त्यामुळे गेल्या सात - आठ वर्षात शिक्षण क्षेत्रात अनेक आमलाग्र बदल घडून आले आहेत. अद्यापही शासन व समाज व्यवस्थेसमोर आणखी आव्हाने उभी आहेत. त्यामुळे शिक्षण हक्क कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणी बाबत अनेक अपेक्षा व्यक्त करण्यात येत आहेत.

7. शिक्षण हक्क कायदा: अपेक्षा

I. खाजगीकरण रोखण्याचे आव्हान : (Challenge of Prevent Privatization)

नव्वदच्या दशकापासून सुरु झालेली जागतिकीकरण व उदारीकरणाची प्रक्रिया अद्यापही वेगाने सुरु आहे. शिक्षण

क्षेत्रही यापासून दूर राहिलेले नाही. उच्च शिक्षणात अनेक परदेशी, देशातील खाजगी उद्योग या रुची दाखवत आहेत. त्यामुळे देशातील शासकीय शाळा मर्यादित टिकून राहण्याचे आव्हान आज उभे आहे. गेल्या 60 ते 70 वर्षांत वंचित, गरीब, मागासलेल्या व ग्रामीण भागातील बालकांच्या पाल्यांच्या शिक्षणासाठी शासनाच्या शाळा हा एकमेव मार्ग राहिला आहे. परंतु आज खाजगी व भरमसाठ फीम वसूल करणाऱ्या स्वयंअर्थसहाय्यीत शाळांच्या पुढे या शाळा टिकून त्या तेवढेच

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देऊ शकतील का ? असा प्रश्न निर्माण होत आहे. म्हणून शिक्षणाचे होत असलेले खाजगीकरण व बाजारीकरण रोखण्याचा प्रयत्न शिक्षण हक्क कायद्यातून होणे गरजेचे आहे.

II. दर्जेदार व व्यवसायाभिमुख शिक्षणाची आवश्यकता : (Need of Quality and Profession Oriented Education)

शिक्षण हक्क कायदानुसार 6 ते 14 वयोगटातील बालकांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीने व मोफत देण्याची व्यवस्था करण्याची जबाबदारी शासन यंत्रणेवर येऊन पडली आहे. संख्यात्मक दृष्टीने ही बाब सहजसाध्य झाली असली तरी त्यात गुणवत्ता निर्माण करणे आजही पूर्णपणे साध्य झाले नाही. प्रवेशित झालेल्या प्रत्येक बालकाच्या प्रत्येक विषयातील किमान मुलभूत क्षमता विकसित होण्यास वाव आहे. तसेच देशातील रोजगाराची स्थिती पाहिल्यानंतर शिक्षणातून रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता विकसित होणे आवश्यक आहे. म्हणून शाळेत मिळणाऱ्या शिक्षणात व्यवसायाभिमुखता असणेही महत्वाचे आहे. या दृष्टीने प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

III. धोरण सातत्य गरजेचे : (Need of Consistent Policy)

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणविषयक धोरण कसे

असावे याबाबत बराच खल झाला आहे. अनेक आयोगाच्या शिफारशी, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणे, जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम, सर्व शिक्षा अभियान या मधून विविध शैक्षणिक प्रयोग करण्यात आले आहेत. त्यातील अनेक बाबींना यश मिळाले आहे. परंतु महाराष्ट्र राज्यात अलीकडील 10 वर्षात शिक्षण क्षेत्रात अनेक प्रयोग करण्यात येत आहेत. परंतु याचे अपेक्षित परिणाम मिळण्यासाठी आवश्यक पुरेसा कालावधी मिळत नसल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रात घेतलेल्या निर्णयाची परिणामकारकता लक्षात घेऊन मूल्यमापन करता येत नाही. म्हणून आगामी काळात शिक्षण हक्क कायद्यातील तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी घेतलेल्या शैक्षणिक निर्णयात धोरण सातत्य असावे अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात येते.

IV. शाळा बंद धोरणाचा पुनर्विचार आवश्यक :
(Re-consideration of Closing Schools)

शिक्षण अधिकार कायदानुसार 1 ते 5 वर्गातील विद्यार्थ्यांना त्याच्या घरापासून 1 किमी. अंतरात तर 6 ते 8 वर्गातील विद्यार्थ्यांना घरापासून 3 किमीच्या आत शाळा उपलब्ध करून देणे शासनाची जबाबदारी असल्याने जवळजवळ प्रत्येक गाव, वस्तीच्या ठिकाणी प्राथमिक शाळा सुरु करण्यात आल्या आहेत. परंतु अलीकडील काळात कमी पटसंख्या, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देता यावे म्हणून 20 पेक्षा कमी पटसंख्या असलेल्या शाळा शासनाकडून बंद करण्यात आल्या आहेत. पुढील काळातही हे होणार असल्याने बालकांना मिळालेला शिक्षणाचा हक्क यामुळे हिरावला जाणार आहे. छोट्या वाडी-वस्तीवरील मुले यामुळे शिक्षणाच्या प्रवाहापासून दूर जातील व कायद्याचा मूळ उद्देश असफल होईल. म्हणून शाळा बंद धोरणाचा पुनर्विचार करून त्यातील त्रुटी दूर करणे आवश्यक आहे.

V. तज्ञ व अनुभवी शिक्षकांची अनुपलब्धता :
(Lack of Expert and Experienced Teachers)

शिक्षण हक्क कायदानुसार शिक्षकांच्या शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रता निश्चित केल्या असल्या तरी प्राथमिक शाळातील शिक्षकांची अनेक पदे वर्षानुवर्षे रिक्त राहत असल्याने तसेच अनुभवी व तज्ञ शिक्षकांच्या अभावामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळण्यातील प्रमुख अडथळा ठरत आहे. त्यासाठी शिक्षण हक्क कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी या बाबीकडे गांभीर्याने लक्ष पुरवणे आवश्यक आहे.

VI. शिक्षकांची अशैक्षणिक कामे कमी करणे:
(Reduction in Teachers Non-Teaching Works)

शिक्षक हा ग्रामीण व शहरी भागातील बहुसंख्येने असणारा कर्मचारी वर्ग असल्याने विविध शासकीय सर्वेक्षणे, जनगणना, निवडणुका, पशुगणना, प्रशिक्षणे, मतदार याद्या तयार करणे, विविध कारणामुळे करण्यात येत असलेल्या प्रतिनियुक्त्या अश्या अशैक्षणिक कामामुळे शाळेत शिक्षकांची उपस्थिती कमी राहत असल्याने त्याचा विपरीत परिणाम अध्ययन अध्यापनावर होतो. म्हणून प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांना फक्त अध्यापनाचे कार्य करू देणे आवश्यक आहे.

VII. सामाजिक जाणीव जागृतीची गरज : (Need of Social Awareness)

समाजात बालकांच्या शिक्षणाविषयी जाणीवजागृती अजूनही पुरेशा प्रमाणात झाली नाही. विशेषतः मुलींच्या शिक्षणाबाबत अजूनही गांभीर्याने पाहिले जात नाही. परिणामी कितीही सक्तीचे शिक्षण केले तरी ते परिणामकारक होणार नाही. म्हणून समाजातील प्रत्येक घटकात बालकांच्या शिक्षणाविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विशेष कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक वाटते.

VIII. गळती रोखण्याचे आव्हान :(Challenge of Prevent Dropout)

प्राथमिक शाळेत मूल दाखल झाल्यावर त्याचे किमान आठवीपर्यंत शिक्षण पूर्ण होणे आवश्यक आहे. परंतु आजही पटनोंदणी झाल्यावर काही वर्षांनी 10 ते 20 % मुले हळूहळू शाळाबाह्य होत आहेत. त्यामुळे ते शैक्षणिक प्रवाहाबाहेर पडतात. अश्यारितीने प्राथमिक शिक्षणातील गळती रोखण्याचे आव्हान शिक्षण हक्क कायद्यासमोर आहे. याबाबीचा विचार होणे अत्यावश्यक आहे.

शिक्षण हक्क कायदा 2009 नुसार देशातील व राज्यातील शिक्षण क्षेत्रात झालेले बदल अभ्यासण्यासाठी आजपर्यंतचा कालावधी फार मोठा नाही. एवढ्यात त्याचे मूल्यमापन करून फलित शोधणेही शक्य होईल असे नाही. अनेक चांगले बदल शिक्षण क्षेत्रात झालेले आहेत. हे वास्तव आहे. तरीही आणखी खूप अपेक्षांची पूर्तता होणे गरजेचे आहे.

8. निष्कर्ष :(Conclusion)

शिक्षणहक्क कायदा 2009 नुसार संपूर्ण देशातील प्राथमिक शिक्षण व्यवस्थेत आमुलाग्र बदल घडून आला आहे. संपूर्ण देशातील शिक्षण व्यवस्थेत एकजिनसीपणा आणण्यात यश प्राप्त झाले आहे. विद्यार्थ्यांचे प्राथमिक शिक्षण हा हक्क असून ते पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक घटकांची जबाबदारी निश्चित करण्यात आली आहे.

असे असले तरीही अजूनही गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी अनेक बाबींची पूर्तता होणे गरजेचे आहे. विद्यार्थ्यांना उत्तम दर्जाचे शिक्षण मिळण्यासाठी त्यांच्या शिक्षणातील अडथळे कायमस्वरूपी दूर करणे अत्यावश्यक आहे. हे प्रस्तुत शोध लेखातून स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची : (References)

- १) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम 2009 : भारताचे राजपत्र.
- २) महाराष्ट्र शासन राजपत्र क्र. 149 दि. 11 ऑक्टोबर 2011.
- ३) महाराष्ट्र शासनाचे शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग - विविध शासन निर्णय.
- ४) शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्यांचे प्रशिक्षण : शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग महाराष्ट्र शासन
- ५) प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र - जीवन शिक्षण विशेषांक जुलै 2016.
- ६) शाळा आहे शिक्षण नाही - हेरंब कुलकर्णी, ग्रंथाली अर्पणपत्र.
- ७) विविध स्तरावरील शिक्षण व शिक्षणाचे कार्य : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक.
- ८) www.mscepune.in

Principal
A.V. Education Society
Degloor College Degloor